

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2023; 1(49): 219-222

© 2023 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Dr. Bindhya K S

Assistant Professor,
Department of Sanskrit Vyakarana,
Govt. Sanskrit College,
Thiruvananthapuram – 34

पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः पर्यावरणविचारः।

Dr. Bindhya K S**सारांशः।**

भारतीयनीतिसाहित्ये पञ्चतन्त्रम् तथा हितोपदेशः इति ग्रन्थद्वयं विशेषमहत्त्वपूर्णम् अस्ति। एतयोः ग्रन्थयोः कथामाध्यमेन नैतिकशिक्षा, सामाजिकमूल्यानि, प्राणिसंरक्षणम्, वनसंरक्षणम्, जलसंरक्षणम्, तथा मानव-प्रकृत्योः सामञ्जस्यस्य आदर्शः प्रतिपाद्यते। पर्यावरणसंरक्षणस्य आवश्यकता केवलम् आधुनिकविषयः नास्ति, अपि तु प्राचीनभारतीयसाहित्येऽपि तस्य स्पष्टा चेतना दृश्यते। अतः एतयोः ग्रन्थयोः पर्यावरणसम्बद्धविचाराणां अध्ययनम् अत्यन्तम् उपयुक्तम् अस्ति। अस्य शोधपत्रस्य उद्देश्यं पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः निहितानां पर्यावरणविषयकविचाराणां विश्लेषणात्मकम् अध्ययनम् अस्ति। पञ्चतन्त्रम् तथा हितोपदेशः एते नीतिकथाप्रधानौ ग्रन्थौ केवलं नीतिशिक्षां न प्रददातः, अपितु प्रकृतिसंरक्षणस्य, जीवदयायाः, सहजीवनस्य, पर्यावरणसन्तुलनस्य च आदर्शान् अपि प्रतिपादयतः। एतयोः ग्रन्थयोः अधिकांशाः कथाः वनप्रदेशेषु, नदीतीरेषु, पर्वतेषु, वृक्षेषु तथा विविधप्राणिषु आधारिताः सन्ति। तेषां माध्यमेन मानवस्य प्रकृतेः सह अविभाज्यसम्बन्धः प्रभावकरूपेण निरूपितः अस्ति। अध्ययनस्य निष्कर्षः अयं यत् पञ्चतन्त्रम् तथा हितोपदेशः भारतीयपर्यावरणचिन्तनस्य महत्त्वपूर्णौ स्रोतसौ स्तः, तयोः शिक्षाः अद्यतनपर्यावरणसंरक्षणकार्यक्रमेषु अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकाः सन्ति।

मुख्यशब्दाः।

पञ्चतन्त्रम्, हितोपदेशः, पर्यावरणविचारः, पर्यावरणसंरक्षणम्, प्रकृतिसामञ्जस्यम्, जीवदया, वन्यजीवसंरक्षणम्, जैववैविध्यम्, नीतिशिक्षा, भारतीयपर्यावरणदर्शनम्।

उपोद्घातः।

भारतीयसंस्कृतौ पर्यावरणसंरक्षणं केवलं सामाजिककर्तव्यं न, अपितु धार्मिकं नैतिकं सांस्कृतिकं च दायित्वमपि मन्यते। पृथिवी, जलम्, वायुः, अग्निः, आकाशः, वनानि, नद्यः, पर्वताः, पशवः, पक्षिणः, वृक्षाश्च—एते सर्वे जीवनस्य आधारभूततत्त्वानि सन्ति। तेषां परस्परसामञ्जस्ये एव समग्रस्य जगतः स्थैर्यं निहितम्। गतशताब्द्याः प्रभृति विज्ञानस्य प्रौद्योगिक्याश्च अभूतपूर्वो विकासः मानवजीवने बहूनि सौकर्याणि समुपन्यस्तवान्। तथापि अस्य विकासस्य अपरः पक्षोऽपि दृश्यते। अतिव्ययः, वनच्छेदनम्, औद्योगिकीकरणम्, प्राकृतिकसंसाधनानामनियन्त्रितोपयोगः, वन्यजीवविनाशः, प्रदूषणवृद्धिश्च पर्यावरणस्य सन्तुलनं गभीरतया विचालयन्ति। अस्य परिणामस्वरूपं जलवायुपरिवर्तनम्, जैववैविधताया हासः, जलाभावः, भूमेः क्षयः, जीवजातीनां विनाशश्च विश्वस्य प्रमुखसमस्याः अभवन्। भारतीयमनीषिभिः तु सहस्रवर्षेभ्यः पूर्वमेव प्रकृतिसंरक्षणस्य महत्त्वम् अवगतम्। वैदिकेषु, पुराणेषु, उपनिषत्सु, महाकाव्येषु, नीतिशास्त्रेषु च पर्यावरणसंरक्षणसम्बद्धाः बहवो विचाराः प्राप्यन्ते।

Correspondence:**Dr. Bindhya K S**

Assistant Professor,
Department of Sanskrit Vyakarana,
Govt. Sanskrit College,
Thiruvananthapuram – 34

विशेषतः पञ्चतन्त्रे तथा हितोपदेशे पशुपक्षिणां वृक्षाणां वनानां च माध्यमेन मानवजीवनस्य नैतिकमूल्यानि प्रकृतिसन्तुलनस्य च आवश्यकता अत्यन्तं सुललितरूपेण निरूपिता दृश्यते।

पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः पारिस्थितिकदृष्टिः।

प्राचीनसाहित्ये पर्यावरणचेतनायाः स्पष्टं स्वरूपम् अस्मिन् प्रबन्धे पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः अन्तर्निहितायाः पर्यावरणचेतनायाः, जैवविविधतारक्षणस्य, वनसंरक्षणस्य, जीवदयानां, प्रकृति-सन्तुलनस्य च विविधाः पक्षाः समीक्षात्मकदृष्ट्या विवेच्यन्ते। पञ्चतन्त्रं हितोपदेशश्च संस्कृतसाहित्यस्य सुप्रसिद्धौ नीतिकथा-सङ्ग्रहौ स्तः। तयोः अध्ययनकाले पाठकः प्रकृतेः सौन्दर्यं, वनजीवनस्य माधुर्यं, पशुपक्षिणां स्वाभाविकं व्यवहारं, तेषां परस्परसहजीवनं च साक्षादिवानुभवति। अधिकांशाः कथाः पशुपक्षिणामेव माध्यमेन प्रवर्तन्ते। तासु न केवलं नीतिशिक्षा, अपितु सामाजिकव्यवहारस्य, मानवीयमूल्यानां, पर्यावरणसंरक्षणस्य च गूढाः सन्देशाः निहिताः सन्ति। विदितमेव यत् एते ग्रन्थौ राजपुत्राणां नीतिशास्त्रशिक्षार्थं रचितौ। तथापि तेषु वर्णिताः पशुपक्षिणः केवलं काल्पनिकपात्राणि न, अपि तु मानवीयजीवनस्य प्रतिबिम्बरूपेण उपस्थापिताः सन्ति। तेषां व्यवहारात् सहजीवनस्य, परस्परावलम्बनस्य, प्रकृतिसन्तुलनस्य च बहवः उपदेशाः लभ्यन्ते। एतेषां नीतिकथानां सम्यगध्ययने ज्ञायते यत् पर्यावरणविषयकाः विचाराः प्रत्यक्षतया न निरूपिताः, किन्तु कथानकस्य अन्तर्निहितभावरूपेण, प्रतीकात्मकशैल्या च सर्वत्र प्रस्फुटन्ति। अतः अस्मिन् प्रबन्धे पञ्चतन्त्रहितोपदेशयोः अन्तर्निहितायाः पर्यावरणचेतनायाः स्वरूपं विवेचयितुं मया लघुः प्रयासः कृतः।

सिंहशककथायाः पर्यावरणदृष्टिः।

पञ्चतन्त्रे हितोपदेशे च प्रसिद्धा सिंहवृद्धशकयोः कथा दृश्यते। तत्र सिंहः प्रतिदिनम् अनावश्यकतया बहून् पशून् हन्ति। अस्य क्रूरव्यवहारस्य परिणामस्वरूपं वन्यजीविनां जीवनं संकटापन्नं भवति। सर्वे पशवः समवेत्य सिंहस्य समीपं गत्वा विनयपूर्वकं प्रार्थयन्ते यत् अनावश्यकं हिंसां परित्यजतु। ते वदन्ति—“स्वामिन्! एकेनैव पशुना भवतः क्षुधा शाम्यति चेत्, किमर्थम् अनेकेषां पशूनां व्यर्थवधः क्रियते?” पश्चात् ते प्रतिजानन्ति यत् प्रतिदिनम् एकः पशुः स्वयमेव भोजनार्थं प्रेष्यते, येन सिंहस्य क्षुधा शम्येत तथा च अन्येषां पशूनां निरर्थको वधो न भवेत्। अयं प्रस्तावः केवलं स्वप्राणरक्षणाय न, अपि तु वनजीवनस्य सन्तुलनरक्षणाय अपि कल्पितः इति स्पष्टं भवति। एतत्सन्दर्भे ग्रन्थकारः निम्नलिखितेन श्लोकेन संरक्षणस्य महत्त्वं प्रकाशयति—

उपायेन हि यज्जीव्येत् न तु सर्वविनाशनम्।

स्वजीवनं परित्रातुं लोकनाशो न युज्यते॥

(भावार्थः—यथोचितोपायेन जीवनं यापनीयम्; स्वार्थसिद्ध्यर्थं सर्वेषां विनाशः कदापि न करणीयः।)

अस्याः कथायाः गूढार्थः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। पशवः सिंहस्य मांसाहारित्वं न निषेधन्ति, यतः जीवो जीवस्य भोजनम् इति प्राकृतिकनियमः। किन्तु ते स्पष्टयन्ति यत् क्षुधानिवारणपर्यन्तमेव हिंसा स्वाभाविकी; केवलं शक्तिप्रदर्शनाय, मनोरञ्जनाय, विलासाय वा जीववधः प्रकृतेः सन्तुलनं भङ्गितुम्। यदि सिंहः एवं निरन्तरम् अनावश्यकं पशून् हन्यात्, तर्हि किञ्चित्कालानन्तरं तेषां जातयः क्षीयेरन्, अन्ते च वंशविनाशोऽपि सम्भवेत्। अतः अस्याः कथायाः माध्यमेन ग्रन्थकारः अप्रत्यक्षरूपेण जैवविविधतारक्षणस्य, प्राकृतिकसन्तुलनस्य, संयमितोपभोगस्य च महत्त्वं प्रतिपादयति। आधुनिकपर्यावरणविज्ञानस्य ‘सततविकासः’ इति यः सिद्धान्तः, तस्य मूलभावः अस्मिन् प्राचीननीतिकथासाहित्ये पूर्वमेव निहितः दृश्यते। संरक्षणस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः बीजस्य दृष्टान्तं प्रयुङ्क्ते— यथा सम्यक् परिपालितं बीजं काले सम्यक् फलति, तथा सम्यक् संरक्षितं वस्तु स्वकाले समृद्धिफलं प्रयच्छति। अस्य भावस्य समर्थनार्थं प्रसिद्धः सुभाषितश्लोकः अपि अत्र उद्धर्तुं शक्यते—

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।

दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

अयं श्लोकः वृक्षस्य महत्त्वं प्रतिपादयन् पर्यावरणसंरक्षणस्य भारतीयदृष्टिं सुस्पष्टतया निरूपयति। तथैव पर्यावरणचिन्तनस्य आधारभूतभावनां सूचयन्ति एते वैदिकवाक्यानि— माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः (अथर्ववेदः 12.1.12), मा हिंस्यात् सर्वभूतानि। अहिंसा परमो धर्मः (महाभारतम्)।

वृक्षसंरक्षणस्य पर्यावरणीयमहत्त्वम्।

पञ्चतन्त्रस्य अपरिहितकारक नामके तन्त्रे वृक्षसंरक्षणस्य महत्त्वं प्रकाशयन्ती एका कथा वर्णिता अस्ति। अस्यां कथायां मन्थरकः नाम वायः (तन्तुवायः) स्वस्य व्यवसायोपयोगिनां यन्त्राणां निर्माणार्थं काष्ठखण्डान् अन्वेषयन् एकं विशालम् उदुम्बरवृक्षम् (अथवा अञ्जीरवृक्षम्) उपागच्छति। वृक्षस्य विशालत्वं दृष्ट्वा सः चिन्तयति यत् अस्माद् वृक्षात् बहूनि काष्ठखण्डानि प्राप्स्यामि, येन मम सर्वाणि कार्याणि सुलभतया सम्पत्स्यन्ते। एवं सः तं वृक्षं छेतुम् उद्यतः भवति। तस्मिन्नेव समये तस्मिन् वृक्षे निवसन् यक्षः (वा देवता) तं निवेदयति— “भो भ्रातः! अयं वृक्षः मम निवासस्थानम्। अत्राहं चिरकालात् सुखेन वसामि। अतः कृपया एनं मा छिन्धि। यदि त्वं वृक्षच्छेदनात् विरमसि, तर्हि त्वदीयमिष्टं वरं दातुमहं सज्जः अस्मि।” प्रथमतः दृष्ट्वा यक्षस्य एषा प्रार्थना स्वनिवासस्य संरक्षणार्थमेव दृश्यते। किन्तु गम्भीरतया विचार्यमाणे ज्ञायते यत् अयं प्रसङ्गः केवलं यक्षस्य हितं न प्रतिपादयति, अपितु समग्रस्य वनपरिसरस्य संरक्षणस्य आवश्यकतामपि सूचयति। वृक्षाः पक्षिणां पशूनां

कीटपतङ्गानां च स्वाभाविकनिवासस्थानानि भवन्ति। तेषां विनाशे सम्पूर्णस्य जैवपरिस्थितेः सन्तुलनं विचलति। अद्यतनपर्यावरण-विज्ञानमपि प्रतिपादयति यत् वृक्षाः वायुप्रदूषणनिवारणे, वर्षानियमनाय, भूमेः उर्वरत्वसंरक्षणाय, जलसञ्चये, जैवविविधता-रक्षणे च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं भूमिकां निर्वहन्ति। अतः पञ्चतन्त्रस्यायं प्रसङ्गः प्राचीनभारतीयानां पर्यावरणदृष्टेः द्योतकः इति निर्विवादं वक्तुं शक्यते।

अस्य प्रसङ्गस्य समर्थनार्थं सुभाषितानि।

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।

फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव॥

(वृक्षाः स्वयम् आतपे स्थित्वा अन्येभ्यः छायां ददति, स्वफलानि च परोपकाराय एव प्रयच्छन्ति; अतः ते सत्पुरुषाणामिव आदर्शाः भवन्ति।)

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो हृदः।

दशहृदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

(एकः वृक्षः दशपुत्रसमः इति अस्य श्लोकस्य तात्पर्यम्। वृक्षस्य महत्त्वं भारतीयपरम्परायां कियत् उन्नतं आसीत्, अनेन ज्ञायते।)

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः।

परोपकाराय वहन्ति नद्यः।

परोपकाराय दुहन्ति गावः।

परोपकारार्थमिदं शरीरम्॥

पर्यावरणीयदृष्ट्या निष्कर्षः।

अस्याः कथायाः मूलसन्देशः अयं यत् प्रकृतिः केवलं मानवस्योपभोगवस्तु नास्ति, अपितु सर्वेषां प्राणिनां समानजीवनाधारः अस्ति। अतः वृक्षच्छेदनं, वनविनाशः, प्राकृतिकनिवासस्थानानां नाशश्च अन्ततः समग्रस्य पर्यावरणस्य सन्तुलनभङ्गाय कारणं भवति। अत एव पञ्चतन्त्रकारः कथारूपेण वृक्षसंरक्षणस्य, जैवविविधतारक्षणस्य, सहजीवनस्य च सन्देशं समाजाय प्रदत्तवान्। एषा भावना आधुनिकपर्यावरणशास्त्रे प्रतिपादितस्य 'सततविकासस्य' मूलसिद्धान्तेन सह पूर्णतया संगच्छते।

जीवचक्रस्य संरक्षणम् एवं अहिंसायाः पर्यावरणीयदृष्टिः।

पञ्चतन्त्रे अपरापि कथा दृश्यते, या जीवचक्रस्य, आहारशृङ्खलायाः तथा अहिंसासिद्धान्तस्य सूक्ष्मं विवेचनं करोति। अस्यां कथायां सालिकायनः नाम कश्चन मुनिः श्येनम् एकं मूषिकं गृह्णन्तं ददर्श। करुणावशात् सः श्येनं प्रस्तरेण ताडयित्वा मूषिकस्य प्राणान् ररक्ष। ततो मूषिकः मुनिमाश्रित्य शरणं जगाम। अनन्तरं श्येनोऽपि तत्र समागत्य मुनिमुवाच—“भगवन्! भवता मम मुखात् मम स्वाभाविकोऽहारः अपहृतः। एतादृशं कर्म धर्मसम्मतं न भवति। मम

जीवनाधारः एष एव। यदि मम भोजनं न लभ्यते, कथं मम जीवननिर्वाहः सम्भविष्यति?” मुनिस्तु प्रत्युवाच यत् सर्वेषां प्राणिनां जीवनस्य रक्षणं धर्मस्य मूलम्। निर्दोषप्राणिनां वधः कदापि न करणीयः। दुष्टाः दण्डनीयाः, सज्जनाश्च सर्वदा पूजनीयाः। अस्योत्तरं श्येनः धर्मस्य सूक्ष्मतत्त्वं निरूपयन् पुनरुवाच—“भो महर्षे! सूक्ष्मो धर्मः सर्वदा सुलभो न भवति। ईश्वरः यदा जगदिदं ससर्ज, तदा प्रत्येकस्य जीवस्य भोजनमपि नियतवान्। यथा भवतः नियतः आहारः अस्ति, तथैव ममापि मूषिकादयः स्वाभाविकभोजनम्। स्वधर्मानुसारं स्वाभाविकमाहारं गृह्णतः मम दोषः कथं स्यात्?” श्येनस्यायं तर्कः पर्यावरणविज्ञानस्य आधारभूतं तत्त्वं प्रतिपादयति। प्रकृतौ प्रत्येकः जीवः अन्यस्य कस्यचित् जीवनचक्रस्य आवश्यकः अङ्गः भवति।

अत एव प्रसिद्धोऽयं न्यायः— जीवो जीवस्य जीवनम्। अस्य तात्पर्यमिदं यत् एकस्य जीवस्य जीवनं अन्यस्य जीवस्य आहारेण प्रवर्तते। एषः प्राकृतिकः नियमः जैवसन्तुलनस्य मूलाधारः अस्ति। तथापि कथाकारः केवलं खाद्यशृङ्खलायाः समर्थनमेव न करोति। सः तदनन्तरं जीवदयाया अपि महत्त्वं प्रतिपादयति। यद्यपि श्येनस्य तर्कः युक्तियुक्तः, तथापि मुनिः मूषिकस्य वधं न अनुमन्यते। अत्र द्वौ परस्परविरोधिनौ विचारौ समकालमेव प्रतिपादितौ स्तः। प्रथमः— प्रकृतेः स्वाभाविकजीवनचक्रस्य संरक्षणम्। द्वितीयः—अहिंसाया जीवदयायाश्च परममूल्यम्। एतयोः समन्वयः भारतीयचिन्तनस्य वैशिष्ट्यमस्ति। प्रकृतिसन्तुलनस्य रक्षणं आवश्यकम्, किन्तु अनावश्यकहिंसा, क्रूरता, विलासार्थं वा कृतः जीववधः सर्वथा निन्दनीयः।

अहिंसा एवं पर्यावरणसंरक्षणम्।

भारतीयसंस्कृतौ सर्वेषां प्राणिनां जीवनस्य समानमूल्यं स्वीकृतम्। लघुतमस्य कीटस्यापि जीवितस्य अधिकारः अस्ति। अतः “स्वयं जीवेत्, परानपि जीवयेत्” इति भावना भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः। एषा एव भावना बौद्ध-जैनदर्शनयोः अहिंसासिद्धान्तस्य मूलकारणम् अभवत्। अत्र निम्नलिखितानि सुभाषितानि अत्यन्तं प्रासङ्गिकानि भवन्ति—

अहिंसा परमो धर्मः। (महाभारते), धर्महिंसा तथैव च॥ मा हिंस्यात् सर्वभूतानि। यजुर्वेदः (१.११.२), दया सर्वभूतेषु धर्मस्य परमं फलम्। आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः। न हिंस्यात् सर्वभूतानि मित्रभावेन वर्तयेत्।

पर्यावरणीयविक्षेपणम्।

अस्याः कथायाः समीक्षया ज्ञायते यत् पञ्चतन्त्रकारः प्रकृतेः द्वौ महत्त्वपूर्णौ सिद्धान्तौ प्रतिपादयति। प्रथमः—जीवचक्रस्य स्वाभाविकप्रवाहः अवश्यं रक्षणीयः। द्वितीयः—अनावश्यकहिंसा

सर्वथा परित्याज्या। क्षुधानिवारणार्थं कृतो जीववधः प्राकृतिकव्यवस्थायाः भागः भवितुमर्हति, किन्तु क्रीडार्थं, विलासार्थं, लोभवशात् वा कृतः प्राणिवधः पर्यावरणसन्तुलनस्य विनाशकारणं भवति। अतः पञ्चतन्त्रे प्रतिपादितोऽयं विचारः आधुनिक-पर्यावरणशास्त्रे प्रतिपादितस्य जैवविविधतारक्षणस्य, पारिस्थितिक-सन्तुलनस्य, तथा सततविकासस्य मूलभावनाभिः सह पूर्णतया सामञ्जस्यं वहति।

अहिंसा, जीवदया च पर्यावरणसंरक्षणम्।

पञ्चतन्त्रकारः केवलं वनसंरक्षणस्य वा जीवचक्रस्यैव महत्त्वं न प्रतिपादयति, अपि तु सर्वेषां प्राणिनां प्रति दयाभावस्यापि उपदेशं करोति। तस्य मते धर्मस्य मूलाधारः अहिंसा अस्ति। अतः केवलं मनुष्याणामेव न, अपि तु लघुतमानां कीटपतङ्गानामपि संरक्षणं कर्तव्यमिति सः प्रतिपादयति। एषा भावना निम्नलिखितेन वचनेन सुस्पष्टा भवति—

अहिंसालक्षणो धर्म इति धर्मविदो विदुः।

तस्माद् कीटपतङ्गादीनपि यत्नेन रक्षयेत्॥

अस्य भावार्थोऽयं यत् यः धर्मः अहिंसामूलकः स एव श्रेष्ठः। अतः लघुतमस्य जीवस्यापि जीवनं सम्माननीयम्। एवमेव वन्यजीवानामपि संरक्षणं भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः। अकारणं हिंसया पशून् हन्तुं न युक्तम्। पञ्चतन्त्रकारः स्पष्टतया सूचयति यत् हिंस्रप्राणिनामपि निरर्थकवधः पापकर्म भवति। यदि मांसभोजिनो हिंस्रपशवोऽपि केवलं स्वभावधर्मानुसारं जीवनं यापयन्ति, तर्हि तेषां वधः कथं धर्म्यः स्यात्? अस्य समर्थनार्थं सुभाषितम्— मा हिंस्यात् सर्वभूतानि (अस्य तात्पर्यमिदं यत् सर्वेषु भूतेषु करुणाभावः एव धर्मस्य परमं लक्षणम्।)

पञ्चतन्त्रकारः धार्मिकाचारस्य नाम्ना क्रियमाणां पशुबलिप्रथामपि न समर्थयति। तस्य मते वेदवाक्यानां यथार्थार्थो न ज्ञायते चेत् धर्मस्यापि विपरीतव्याख्या भवति। अनेन कारणेन सः मार्जारस्य मुखेन 'अज' इति शब्दस्य व्युत्पत्तिं निरूपयन् वदति यत् 'अज' इत्यस्य अर्थः सर्वदा 'छागः' न भवति, किन्तु केषुचित् सन्दर्भेषु 'सप्तवर्षपरिपक्वधान्यम्' इत्यपि भवति। अतः वेदेषु निर्दिष्टः 'अज' सर्वत्र पशुविशेष एव इति मन्यन्ते ये, ते वेदार्थस्य वास्तविकतत्त्वं न जानन्ति।

एतदर्थं ग्रन्थकारस्य भावः—

ये यज्ञार्थं पशून् हन्ति ते मूढा वेदवञ्चिताः।

न ते जानन्ति वेदानां परमार्थं सनातनम्॥ (अस्य भावार्थः— यज्ञनाम्ना पशुवधं कुर्वन्तः जनाः वेदस्य तात्त्विकार्थं न जानन्ति। धर्मस्य स्वरूपं हिंसया न, अपि तु करुणया, संयमेन, सर्वभूतहितेन च प्रकाशितं भवति)। पञ्चतन्त्रकारः अत्र एकं गम्भीरं प्रश्नमुत्थापयति।

यदि वृक्षच्छेदनं, पशुवधः, रक्तपातश्च स्वर्गप्राप्तेः साधनानि स्युः, तर्हि पापकर्म किं नाम? अयं प्रश्नः धार्मिकानुष्ठानानां नाम्ना क्रियमाणां हिंसायाः तीव्रं खण्डनमेव करोति। अस्य भावस्य समर्थनार्थं सुभाषितम्—

दया धर्मस्य मूलं हि पापमूलमदर्शनम्।

सर्वभूतहिते युक्तः स धर्मज्ञ इति स्मृतः॥

तथैव— आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः।

उपसंहारः।

एतेषां सर्वेषां कथानां समालोचनया स्पष्टं भवति यत् पञ्चतन्त्रे पर्यावरणचेतना प्रत्यक्षतया न, किन्तु गूढरूपेण सर्वत्र विद्यमाना अस्ति। आधुनिकपर्यावरणसमस्याः—यथा वायुप्रदूषणम्, ध्वनि-प्रदूषणम्, औद्योगिकप्रदूषणम् इत्यादयः—तस्मिन् काले नासन्, अतः तेषामुल्लेखो न दृश्यते। तथापि प्रकृतिसन्तुलनस्य रक्षणम्, वनसंरक्षणम्, पशुपक्षिणां संरक्षणम्, जैवविविधताया महत्त्वम्, मानवप्रकृत्योः परस्परावलम्बनम्, संयमितोपभोगः, सर्वभूतदया चेति पर्यावरणशास्त्रस्य मूलभूताः सिद्धान्ताः अस्मिन् नीतिसाहित सूक्ष्मरूपेण निरूपिताः सन्ति। अतः निःसंशयं वक्तुं शक्यते यत् पञ्चतन्त्रं हितोपदेशश्च केवलं नीतिशिक्षाप्रदौ ग्रन्थौ न, अपितु भारतीयपर्यावरणदर्शनस्य अपि महत्त्वपूर्णौ प्रतिनिधी ग्रन्थौ स्तः। तयोः कथासु निहिताः पर्यावरणीयाः विचाराः अद्यतनसमाजस्य कृतेऽपि समानरूपेण प्रेरणादायकाः, अनुकरणीयाश्च भवन्ति।

ग्रन्थसूची ।

1. विष्णुशर्मा. पञ्चतन्त्रम्. सम्पा. रामचन्द्र झा. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, दिल्ली, 2018.
2. नारायणपण्डितः. हितोपदेशः. सम्पा. पी. वी. काणे. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी, 2019.
3. वेदव्यासः. महाभारतम् (अनुशासनपर्व). गोरखपुरः Gita Press, नवीनतमसंस्करणम्।
4. श्रीमद्भगवद्गीता. गोरखपुरः Gita Press, नवीनतमसंस्करणम्।
5. मनुः. मनुस्मृतिः. सम्पा. हरगोविन्द शास्त्री. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्, दिल्ली।
6. R. K. Sharma. Environmental Ethics. New Delhi: Atlantic Publishers.
7. S. P. Mishra. Environmental Awareness in Ancient India. New Delhi: APH Publishing